

ВАСИЛЬ
СКУРАТИВСЬКИЙ

БІЛОЯР

ОПОВІДАННЯ

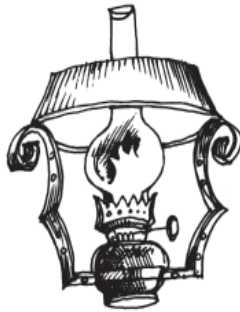

Художник
ЄВГЕН УДІН

"НАВЧАЛЬНА КНИГА - БОГДАН" • ТЕРНОПІЛЬ

ББК 63,5
С46

Усі запропоновані увазі читача матеріали
об'єднує спільна тема — народні свята,
традиції, звичаї та обряди українців.
Висока моральність, взаємодопомога,
шира приязнь у стосунках і, найголовніше,
високопоетичний культ предків,
шанування свого родоводу —
все це гідне наслідування
нинішніми поколіннями.
Для усіх, хто цікавиться фольклором
та етнографією, вчителів,
учнів загальноосвітніх шкіл,
гімназій, студентів.

ISBN 966-692-136-7

© Скуратівський В.Т., 2003
© Удін Є., художнє оформлення, 2003
© Навчальна книга — Богдан, макет, 2003

БІЛОЯР АБО ВВІДНЕ СЛОВО

У нашому, як і в інших селах, майже кожен другий мешканець мав подвійне ім'я. Щоправда, скорше це були наклічки, прозвиська чи дражнилки. Сельчани ставилися до них по-різному: одні, якщо вони не були уїдливими, сприймали зазвичай, а коли дошкульними — сердились, а нерідко й сикалися в бійку.

Пригадую двох вуличан, котрих прозвали поза очі Козлом та Коровою. Той і той, почувши від когось свої прозвиська, влаштовували несусвітні лайки і навіть кулачкування.

Якось наш одноліток Петько Каплоухий мав необачність назвати при людях свого сусіда Коровою. Почувши це, сельчанин так понакручував йому вуха, що бідолаха цілий тиждень не з'являвся на вулиці. Від того часу до Петька притало, немов реп'ях, прозвисько Каплоухий, за яке він також вельми гнівався.

А ось тітка Ярина зовсім іншої вдачі. Незвідь з чого її почали називати Білояркою. Вона не тільки не сердилась, а, здається, навіть пишалася цим загадковим йменням. Донедавна я ніяк не міг втямити: що воно таке — Білоярка?

На початку навчального року до нас прислали нового вчителя з української мови та літератури. З перших днів Богдан Ількович організував гурток краєзнавців. Кожному з нас поставив конкретне завдання. Мені ж випало поцікавитися в односельців, як у народі називають офіційні місяці.

Оскільки це були березневі канікули, то мав зафіксувати наклічки першого місяця весни. Крім усього мудрий навчитель відповідно підготував мене, як вестися при опитуванні, а наостанок сказав:

— Березень — своєрідний місяць. У народі він має найбільше побутових назв. І не тільки тому, що це початок весни, але й Нового року. До прийняття християнства наші пращури святкували новолітування, коли пробуджувалася природа. Все почуте ретельно записуй, але особливу увагу звертай на слова, де присутній корінь яр...

— Зачекайте, — обірвав я на півслові навчителя, — у нас є жінка Ярина, яку по-вуличному називають Білояркою.

— Невже?! — сплеснув долонями Богдан Ількович. — Найдавніша накличка березня — білояр, цебто початок Нового року. Очевидно, вона народилася напровесні. Словом, поцікався про все це.

Я був до безкраю радий, що мовник доручив мені таке цікаве й відповідальне завдання. Це вже потім ми дізналися: Богдан Ількович після однорічного вчителювання у нашому селі вступив до аспірантури, тобто пішов у науку. А тим часом я весь вільний канікулярний час присвятив збору матеріалів про перший весняний місяць.

Не всі селчани однозначно сприйняли мої зацікавлення. Дехто скептично посміхався, інші байдуже змахували руками, мовляв, не займайся дурницями, але були й такі, переважно люди старшого віку, що залюбки оповідали про те, що залишилося в їхній пам'яті.

Зібраний матеріал, списаний у клітинковий зошиток, запропонував навчителеві в перший день після березневих канікул. Уважно перечитавши “домашнє завдання” гуртківців, лишень мені запропонував залишитися після уроків.

Почастувавши печивом, запитав:

— Задоволений канікулярним завданням?

— Звичайно, хоч не всі селчани зголошувалися відповідати на запитальник, який ви мені написали.

— Це не біда, — втішив навчитель, — з часом усе владнається. Головне, що у твоїх записах є чимало цінного, а тому намагайся фіксувати всі народні цікавинки, діалектичні словця, перекази, обряди, бо невдовзі відійдуть з цього світу їх останні носії, тобто люди старшого віку, й не буде від кого дізнатися про життя й побут наших пращурів. А тепер поговоримо про історію першого весняного місяця, який започатковував Новий рік у наших далеких пращурів.

Кожна народна накличка березня — а їх добрий десяток — таїть у собі вельми цікаві історії. Для нас не є загадкою, що сучасна назва місяця пов'язана з березою — надто цінним деревом у наших краях. Але чому такої честі удостоїлася лишень білокора красуня? Тільки тому, що дарує людям вельми смаковитий сік? До речі, я й сам щовесни наточую з вибракуваних старих дерев цілу діжечку. Разом з татом додаємо пару пригорщ сухих дичок, опускаємо на денце невеличкий ворочок з підсмаженим ячменем, а наостанок неньо, стопивши торішні вощини, де ще були залишки меду й квіткового пилку, додавить і медову барницю. За тиждень—другий напій уже готовий до вжитку, має приємний різкуватий присмак і бурштиновий колір. Сусіди часто-густо перевідують нас, щоби посмакувати березовою барницею.

Я поцікавився у навчителя, чи є ще й інші наклички в березня, хоч і не сподівався на ствердну відповідь. І таки помилився: як виявилось, перший місяць весни в народі називали по-всякому — марцем, сухим, капельником, протальником, зимобором, красовиком, з гір потоки, соченем, полютим, заграй-ярочком, березолем. Але найбільше мені сподобалася назва білояр.

Походить вона, як неважко здогадатися, з двох коренів — білий і яр. З останнім усе зрозуміле: з буйним таловоддям утворюються промивини на видолинках, які в народі називають ярами; вітку вони висихають, а ось

весною і восени наповнюються біжучою водою й розмивають плідючий ґрунт. Тому дбайливі господарі заліснюють їх верболозом, котрий оберігає землю від ерозії. Про це ми вже вчили у школі.

А ще кажуть: яре теля, ярий віск, яровина, ярка, цебто все те, що сплодилось і зродилося весною. Навіть людей, у тому числі й дядину, назвали Яриною, а меншеньких називають пестливо Ярусєю, Яркою, бо з'явилися на світ божий у березні. Старші люди подекують, що був колись такий бог — Ярило, котрий пробуджував од зимової сплячки землю й оплодотворював зеленню.

А ось чому прилипло слово біло, тобто білий яр, для мене залишалося загадкою. Але її розсекретив тато. За його спогадами жінки й дівчата, які впродовж зими ткали ляне полотно, виносили його на берег яру чи річки, скроплювали водою, збивали прачами й сушили, тобто білили чи вибілювали на сонці, аби воно було біло-перкалеве.

Але ще цікавіше розповів тато про те, що якраз у цьому місяці кора в берізок омолоджується й стає вельми білою. Одначе перед цим поліщуки збирали старий луб. Власне з нього виготовляли цінний продукт — дьоготь. Тільки не кепкуйте з відомої приповідки, що ложка дьогтю зіпсує діжку меду. Це тільки дурень — а про нього й мовиться у прислів'ї — може так вчинити. Насправді ж ця чорно-тягучу рідину селяни вельми шанували: ним, себто дьогтем, змащували взуття, щоб не пропускало вологи, гужову збрую, щоби не тріскалася на сонці, виганяли зі шкіри тварин всіляких паразитів, обробляли гнійні рани, навіть виганяли глисти в дітей. Не випадково Богдан Хмельницький спеціальним циркуляром надавав привілеї тим, хто готував для його війська березовий дьоготь.

А виготовляли його так: зі старих беріз, котрі планували зрізати, здирали берест, скручували його і щільно спаковували в металеву посудину. Потім підігрівали на повільному вогні, вставивши перед цим невеличку трубочку. Розпарена кора виділяла чорну рідину, власне дьоготь. Людей, які спеціалізувалися на цьому промислі, називали дьогтярами або дьогтьоварами. Доречно буде сказати, що білий берест у давнину використовували і як папірус, — на окремих шматочках наші пращури писали грамоти, вірчі чи заповіти. Оскільки це дерево в березні набирало найбілішого кольору, то й місяць, що започатковував Новий рік, називали білоярм — від білої берези і ярів-водотоків.

Правда ж, цікава історія назви місяця.

Не менш поетичні й народні назви. Очевидно, не варто детально зупинятися на тому, що означають такі наклічки, як капельник чи зимобор, зарай-ярочки або протальник, зрештою, і красовик, — усі вони тою чи тою мірою відповідають характерові третього в річному літочисленні місяця. Хоч він і пов'язаний з весною, але нерідко трапляються й морози. І на цей випадок людська спостережливість знайшла характерну ознаку — той, що йде після лютого, а отже, вряди-годи може оскалитися приморозками. Тому й нарекли його полютим.

Варто зупинитись і на такій назві — березоль чи березіль. Її уживали найвідоміші наші поети, навіть Т. Шевченко, а в 20-х роках минулого століття однойменну назву носив досить відомий театр Леся Курбаса. Слово-

сполучення “березоль” також має цікаву історію. Перший склад цілком зрозумілий — йдеться про березу, і про це вже мовилося вище, а ось що означає “золь”?

Як виявилось, наші далекі пращури вирубували лісові угіддя, щоб засіва-ти очищені ділянки збіжжям, лише взимку, коли дерево відпочиває і йому не болить; робили це переважно в січні-лютому. Стовбури використовували для зведення будівель, а рештки деревини в березні спалювали, отримуючи золу чи, як ми кажемо, попіл, з якого виготовляли скло. Ще й досі, переважно на Поліссі, є чимало сіл з назвами Поташині та Гути. Звідси й березоль чи березіль. Щоправда, закінчення “зіль” співзвучне із зіллям, оскільки під цю пору вже проростає молоде зело.

Мені вельми поталанило на мудрих вчителів, сільчан, зрештою, і батьків, які при кожній okazji розповідали цікаві історії про свята, звичаї, обряди і навіть про походження народних назв місяців. Моя дитяча зацікавленість спрагло, немов джерелиця косаря у спекотливу днину, вгамовувалася невситною потребою якомога більше дізнатися про життя й побут наших попередників. Адже в жодних школярських читанках про це не йдеться. Нас змушували вивчати про жовтневу революцію, постріл “Аврори” чи хрестоматійний вірш “Партія веде”...

А те, як жили наші пращури, що сповідували, чим освячувалися, — залишалося для нас глибокою таємницею.

Високий рівень духовності зберігає в побуті лише старше покоління, але не у повному обсязі, оскільки радянська система нищила все, що можна було, спалювала і підривала церкви та храми, забороняла народні й релігійні свята. Тому дізнатися про минувшину можна лише зі спогадів наших дідусів та бабусь.

Більшість сільчан, од яких записав ці новелетки, вже одійшли у вічність, назавше забравши з собою чимало безцінних перлин про традиційну культуру нашого народу. А це, як неоднораз наголошував Богдан Ількович, непоправна втрата. Отож, я вирішив розповісти вам про все, що почув і записав. Оглавив ці спогади назвою першого весняного місяця, з якого наші далекі пращури започатковували Новолітування.

ЗИМА

ДІДУХ, ПРИНЕСИ НАМ ТЕПЛИЙ ДУХ!

Як тільки присутеніло, тато зодяг празникового кожушка й вийшов до комори. Невдовзі рипнули хатні двері, й золотавим відблиском заряснів вусатими колосками сніп. Я одразу здогадався, що це Дідух, якого ми зготували ще влітку.

Тоді, напередодні жнив, ми з мамою зробили обжинки. Якраз випала субота. Ненька в білій вишиванці із серпом статечно одчинила хвіртку, за якою колосилася смужка вже достиглого житостою, глянула на нього і, тричі перехрестившись, мовила: “Дай, Боже, вчасно почати і легко закінчити!”

Слідом за нею вийшов і я, тримаючи в обох руках вишитий рушник, на якому поважнів окраєць хліба і дрібок солі. Мама обдивилася, де найкраще колосся, й мовила до мене: — Звідси й почнемо зажинати Дідуха.

Я, як годилося, розстелив поруч рушничок з хлібом-сіллю й спостерігав за неньчиною вправністю: вона, охоплюючи найдорідніші стебла, нажала дві жменьки й поклала їх навхрест, потім насерпувала купку житостою і мовила:

— Як для зажинок, на сьогодні досить. Завтра, як тільки просохне збіжжя, навхресними стеблами обперевеслуємо

снопа й однесемо в комору, де він стоятиме до Різдва, а в Святвечір Дідуха поставимо на покуть.

Я, звісна річ, не оминув нагоди, щоб поцікавитися, навіть так чинять. Те, що вона оповіла, було для мене вельми цікавим. За віруваннями наших пращурів, перший обжинковий сніп символізував “святочного Дідуха” — бога-охоронця полів. Він, начебто, наказує духам покійників відганяти злі й нечисті сили, зосібна русалок, аби ті жита не толочили; не нівечили колосся польові птахи та миші, відводили громи, буревії та пожежі з лану, коли колосилася нива. Ось чому в кожній родині напередодні Різдва зажинкового снопа врочисто вносили до оселі...

Тато тим бавом поправив колосся в Дідуха, тугіше підв’язав перевесло, а мама прикрасила сніпка кількома кольоровими стрічками й пучками калини. Тричі перехрестившись, батько, святочно охопивши Дідуха обома руками, погордно поніс до покутя, де вже стояв горщик з кутею в запахуючому кубельці з сіна. Перед тим, як поставити його поруч, проказав:

— Дай, Боже, це свято щасливо спровадити і Нового року дочекатися. Од Нового року до Богоявлення, від Богоявлення до Воскресіння аж до ста літ, поки Пан-Біг визначив вік при цьому святі, хто живе у нашій хаті!

Я незрушно дивився на золотаве колосся і уявляв літеплову суботу, коли з мамою робили перші обжинки.

— А що буде далі з цим снопиком, коли минуть свята? — запитав у тата.

— Удосвіта на старий Новий рік обмолотимо, зі стебел накрутимо перевесел і обв’яжемо садовину, щоб добре родила, а решту спалимо в садку, аби мороз не пошкодив фруктових дерев...

— А як із зерном? — невгавав я.

— Якусь частку добавлю в посівне насіння, щоб колосилися стебла, іншою підгодуємо курей, аби справно неслися, решту — візьмеш у кишені і засієш оселі хрещеним та діду-севі й бабусі на увесь щедрий рік.

Від цього, тішу себе, ніколи не відмовлюся. Але ж чому так недовго тримають Дідуха в хаті? На те тато відповів,

що в кожному селі чинять по-різному: в одних він стоїть до Нового року, в інших — до Водохрещ. І називають Дідуха по-різному: Дід, Коляда, Колядник, Корочун. Відповідно до цього він має й інші форми — в прообразі снопа, як ось наш, з окремо сплетених пучків чи з добавкою до житніх пшеничних, вівсяних й навіть стебел із льону.

— А звідки назва ця — Дідух?

— Тобі вже годилося б і здогадатися, — примруживши праве око, відповів тато. — Перший склад — Дід. Сподіваюся, ти знаєш, що воно таке: це давні предки, яких маємо шанувати, а дух — родовідна про них пам'ять. А ще кажуть, що упродовж цього тижня — від Різдва й до Нового року — ввечері біля Дідуха на покуті збиратимуться душі рідняків. Тому на столі для них треба залишати їжу і ложки, а на лаві — мисочку з водою і рушничок. Це для того, щоб діди-духи помили руки й ситно повечеряли...

Ой цікаво як, потішив сам себе. Про це я обов'язково оповім усім однокашникам. Але де ж тоді стоятиме ялинка?

— Тату, — трохи приглушеним голосом запитав я у неня, — а де ж прилаштуємо сосну?

— А ніде! — рвучко відповів він. — Ставити ялинку вдома — то не наша традиція. Цю роллю здавна виконував Дідух. Скільки вже дерев понищено, — вчора біля урочища приїжджі з Києва вирубали цілу ділянку молоденьких сосенок. Якби вони вирости, то скільки хат можна було б збудувати!

Це мене трішки пригнітило, бо так хотілося ялинку в хаті мати; я навіть власноруч виготовив з десяток іграшок. Але не біда — однесу їх до шкільної красуні. У хаті нехай красується Дідух, про якого я дізнався від батьків стільки цікавого. Й тут я пригадав мамину приказку, яку вона промовила, обперізуючи сніпка кольоровими стрічками: "Дідух, Дідух, принеси нам теплий дух!"

